

УДК 37.037

С. І. Самаріна,
кандидат педагогічних наук, доцент
(Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)
samsvetik@ukr.net

СУТНІСТЬ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто особливості правового виховання учнів у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття в Україні, його сутність та зміст. Проаналізовано ідеї М. Пирогова щодо формування правової свідомості учнів на основі морального і громадянського виховання. Визначено умови та методи впливу на правову поведінку учнів, розповсюджені у шкільній практиці зазначеного періоду.

Ключові слова: *правове виховання, правова свідомість, громадянське, моральне виховання.*

Постановка проблеми. Сучасний процес розбудови нашої держави, становлення її самобутньої культури з урахуванням загальноєвропейських і національних цінностей вимагають від суспільства зростання громадської позиції, забезпечення належних прав і свобод громадянина, формування правової культури особистості. Правова культура особистості як складова духовної культури, передусім, передбачає свідоме ставлення громадянина до своїх прав і обов'язків, повагу до законів і правил суспільства, готовність виконувати вимоги, що висуває держава. Правова культура особистості здійснюється протягом усього життя, проте, основи правових знань, вироблення системи громадських цінностей відбуваються під час цілеспрямованого правового виховання молоді у закладах освіти різного типу. Зокрема саме перед школою стоїть завдання розвитку всебічно розвиненої особистості, що передбачає й формування високої культури поведінки учнів, розуміння ними значення правил, законів, норм суспільства, необхідності їх дисциплінованого свідомого виконання. Тому правове виховання в школі має бути пріоритетним напрямом виховної роботи з учнями, що закладе основи наукових знань щодо визначеної проблеми, сформує систему правових цінностей особистості.

Одним із шляхів підвищення правової культури суспільства є творче осмислення, ґрунтовне вивчення історико-педагогічного досвіду у напрямі правового виховання учнівської молоді на різних етапах розвитку загальноосвітньої школи. Саме ретроспективний, критичний аналіз теоретичного доробку українських педагогів, діячів освіти й культури у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття щодо вирішення проблем, пов'язаних із формуванням правової культури учнів, допоможе зрозуміти і визначити основні шляхи розв'язання сучасних завдань щодо правового виховання в школі, оскільки саме у цей історичний період відбувався пошук ефективних способів формування правової свідомості учнівської молоді, було встановлено взаємозв'язок понять "правова поведінка", "дисциплінована особистість", "моральне і громадянське виховання".

Аналіз сучасних педагогічних джерел показав, що проблемою формування правової культури учнів в історико-педагогічному аспекті займаються О. Горчакова, А. Станков та інші. У своїх доробках автори здійснюють аналіз зазначеної проблеми у контексті формування громадянської культури особистості та визначають етапи становлення теорії організації правового виховання учнів у закладах шкільної освіти в історії вітчизняної педагогіки. Водночас ними не проаналізовано сутність і особливості правового виховання школярів, значення дисципліни у контексті формування правової культури учнів у досліджуваній нами період, що є **метою нашої публікації**.

Виклад основного матеріалу. Аналіз історико-педагогічної літератури показав, що в педагогічній теорії другої половини ХІХ – на початку ХХ століття правове виховання розглядалося, передусім, у контексті розвитку почуття законності школярів, формування їхньої дисциплінованої поведінки, у взаємозв'язку громадянського і морального виховання.

На наше переконання, особливої уваги заслуговує педагогічна спадщина видатного вітчизняного педагога М. Пирогова, аналіз якої показав, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття було закладено фундамент для розвитку правового виховання школярів.

Як свідчить аналіз праць М. Пирогова, у досліджуваній період головною особливістю правового виховання було його сприйняття як складової громадянського і морального виховання. Громадянином, на думку педагога, вважався носій загальнолюдських цінностей, високоморальна особистість, яка здатна до захисту правди, розуміння норм та правил поведінки у суспільстві, з притаманним для неї "почуттям законності", що й потрібно виховувати серед учнів [1: 114].

На його думку, громадянське виховання обов'язково має здійснюватися в межах шкільного навчального закладу, де дитина повинна усвідомити, що суспільне життя регулюється певними моральними нормами, законами і правилами, від дотримання яких залежить суспільна рівновага. Тому вчений вважав, що шкільне життя має базуватися на принципах взаємоповаги, дисциплінованості, відповідальності і законності.

Відомо, що у другій половині XIX – на початку XX ст. у закладах шкільної освіти активно використовували фізичні покарання, проте педагоги досліджуваного періоду до них ставилися переважно негативно. Зокрема і М. Пирогов наголошував на необхідності відміни тілесних покарань, дотримання законності шкільної справи [2: 48], що мало призвести до покращення відносин між учнями, вчителями, шкільним начальством [3: 15]. Він зазначав, що використовуючи фізичні покарання, вчителі намагалися помститися за образи, засоромити й залякати учнів [4: 2], що свідчить про незнання інших методів формування дисципліни учнів або небажання їх використовувати.

За свідченням науковців, педагогів-практиків, серед різновидів фізичного покарання у школах другої половини XIX ст. застосовували стояння у кутку, стояння на колінах, позбавлення обіду. Також є згадки педагогів, що, з метою покарання сільських учнів, їх виводили у спідньому на мороз, а також били і щипали [2: 18, 20, 29].

Вивчення педагогічної спадщини М. Пирогова показало, що він, передусім, намагався подолати свавілля і жорстокість учителів по відношенню до учнів, зокрема й заборонити використання різки. Свої погляди відносно застосування різки він висловив у статті "Чи потрібно сікти дітей і сікти у присутності інших дітей", у якій наголосив, що різки – це інструмент, що породжує лише страх болю і насильництва, яким неможливо викликати пробудження совісті дитини, внутрішнього почуття сорому за порушення встановлених правил [5: 3]. Ця стаття підкреслює прогресивність поглядів М. Пирогова щодо правового виховання учнів і стала рішучим кроком до заборони у XIX ст. фізичних покарань учнів засобами різки.

Проблема використання покарання у школі викликала багато дискусій серед педагогів досліджуваного періоду. Одні наголошували на його ефективності і доцільності, інші заперечували його необхідність застосування у школі. Водночас аналіз літературних та архівних джерел, навчально-методичних праць показав, що в історії української педагогічної думки покарання як метод формування дисципліни учнів, їхнього морального і громадського виховання був досить поширений і теоретично обґрунтований у другій половині XIX – на початку XX століття. Саме в цей історичний час покарання почали визначати як дієвий спосіб впливу на учнів. Вважалося, що покарання забезпечує належну поведінку у школі, формує у школярів громадську позицію, виробляє навички моральної поведінки, а також сприяє попередженню повторень провин школярів за допомогою накладення різноманітних стягнень, завдання морального чи фізичного болю.

У досліджуваній нами період покарання існували у різноманітних формах та видах. Серед форм покарань виокремлювали індивідуальні й масові покарання. Індивідуальні спрямовувалися на конкретного учня, поведінка якого не відповідала шкільним вимогам, а колективні передбачали стягнення за так звані колективні провини [6: 78]. Розподіл за видами покарання у другій половині XIX ст. здійснювався з урахуванням ступеня покарання. Розрізняли "нижчі" й "вищі" покарання. До "нижчих" належали арешт і догани, а до "вищих" – догани від педагогічної ради і звільнення з навчального закладу [4: 69]. Ми знайшли приклади таких видів покарань: "нижчі" (догана, позбавлення місця у класі, арешт, карцер), "вищі" (звільнення з навчального закладу).

Розглянемо більш детально види покарань, що широко використовувалися у другій половині XIX ст. Так, "нижчі" види покарань переважно застосовувалися у тих випадках, коли педагогічний персонал вважав, що учень може виправитися і перевиховатися. Серед них були поширені: догана, яка вважалася "найкращим способом", оскільки була спрямована на виклик почуття сорому у вихованця [7: 23]; арешт, що застосовували з метою обмеження спілкування одного учня з його товаришами шляхом заточення до карцеру чи сидіння у класі після уроків [7: 25].

Особливої уваги заслуговують "вищі" покарання, які набули поширення у другій половині XIX ст. Їхня сутність полягала у звільненні з навчальних закладів учнів, які своєю поведінкою ставили під загрозу поведінку інших учнів, авторитет школи. Розрізняли декілька видів звільнення з навчального закладу: на прохання батьків за рішенням педагогічної ради, з дозволом на навчання в іншому закладі освіти, з дозволом на навчання у школах інших міст і без права продовження навчання. Основні провини учнів, за які звільняли учнів, були пов'язані із порушенням правил поведінки вихованцями під час спілкування з членами педагогічного персоналу. Серед причин відсторонення учня могла бути як його "малоуспішність", так і "дурна поведінка" [4: 72-73].

Водночас варто наголосити, що частина педагогів цей вид покарання вважала шкідливим і наполягала на його відміні, оскільки воно не сприяло моральному розвитку учня [4: 69]. На їхню думку, виключення учня зі школи як відсторонення вихованця від навчального закладу з метою обмеження поширення на інших учнів негативного впливу було лише приводом для уникнення школою можливих проблем зі складним вихованцем [4: 76-77].

Зауважимо, що педагогічні ідеї М. Пирогова стосувалися не лише заборони фізичних покарань засобами різки, а й зменшення і упорядкування загальної кількості покарань, що застосовувалися до учнів шляхом складання кодексу правил щодо покарань. Ідея створення кодексу правил щодо покарань мала призвести до подолання свавілля серед учителів й до розвитку ідей законності [8: 465].

За нашим переконанням, вагомим досягненням М. Пирогова була реалізація ідеї щодо загального унормування і застосування покарань до учнів гімназій. Зокрема він наголошував, що для зменшення кількості покарань потрібно грамотно організувати роботу самої школи: посилити виховну роль педагогічної ради навчального закладу і забезпечити належний моральний вплив учителів на учнів з метою викоринення хибних переконань серед учнів [1: 114-115].

Виховна роль педагогічної ради, на думку М. Пирогова, полягала у прийнятті на себе ролі "совісних суддів" під час розгляду провини учнів і накладенні покарання на них. Він вважав, що така діяльність педагогічних рад принесе позитивний результат, оскільки колективні рішення і вирoki викликають більше довіри, ніж ті, що прийняті одноосібно. Проте, на його думку, найважливішим було правильно розуміти мету покарання у навчальних закладах. Він наголошував, що усвідомлення мети покарання мало зменшити кількість звільнень учнів із навчальних закладів і тому закликав педагогічний персонал до ретельного розгляду провини учнів, щоб не звільняти їх зі школи за найменшої провини. Проте, головним під час накладення покарання М. Пирогов вважав відповідність накладеного покарання провині учня, дотримання справедливості у покаранні [1: 115-119].

Під "почуттям законності" М. Пирогов розумів формування в учнів поваги до правил міжособистісного спілкування, усвідомленого прагнення до їх виконання, а також неминучої відповідальності за провину. Основними умовами формування почуття законності, на його думку, мали бути: визначення правил, які б регламентували стосунки в шкільному колективі, відповідальність вихованців за їх порушення; дотримання педагогічним персоналом під час обговорення вчинків і визначення винагород або покарань "єдиного і точно визначеного кодексу правил"; доведення до учнів сутності правил і постанов, що регламентують їхню поведінку [6: 114-115].

Як бачимо, введенням основ законності в шкільну діяльність М. Пирогов намагався встановити взаємоповагу між учасниками педагогічного процесу в школі, визначити правові аспекти їхньої взаємодії. Таким чином, у своїй діяльності М. Пирогов намагався на практиці показати учням дію законності і правопорядку з метою передачі їм досвіду громадянськості, на який вони зможуть спиратися в майбутньому.

Вивчення дослідницьких матеріалів показало, що у другій половині XIX – на початку XX століття правове виховання було тісно пов'язане із моральним вихованням учнів, яке розглядалося як спосіб до збагачення духовних сил особистості, що досягалося шляхом засвоєння учнями етичних норм, залученням їх до активної добродійної діяльності. Зокрема, у другій половині XIX ст. Г. Роков зауважував, що дотримання норм і правил шкільного життя виховує в учнів почуття законності, повагу до прав іншої людини [9: 12-13], а на початку XX ст. Я. Чепіга вже підкреслював, що навчити дитину моральності, моральним обов'язкам неможливо лише через вивчення кодексів моралі і правил, оскільки дитина повинна сама їх пережити, "переробити своїм розумом" і визначитися у своїх поглядах щодо людських вчинків [10: 22].

Окрім цього, науковці, педагоги-практики досліджуваного періоду аналізували причини виникнення недисциплінованої, аморальної, протиправної поведінки учнів. Серед причин недисциплінованості, прогалин у морально-правовому вихованні виокремлювали зловживання учителя своїми повноваженнями, бажання педагогічного персоналу лише викривати і карати учнів за провини, а не попереджувати погану поведінку. У своїх спогадах М. Чехов пише, що "педагогічний колектив й учні були двома ворожими таборами, в яких перші намагалися спіймати й викрити, а другі – обдурити й перехитрити", учителів вважали за ворогів, яких боялися і ненавиділи, тому у школі переважала атмосфера "брехні й обману". До того ж він наголошував, що створена атмосфера виховувала в учнів звичку до брехні, шахрайства і породжувала систему, в якій учні пишалися й хвалилися один перед одним своїми ганебними вчинками. Серед рис аморальної поведінки, притаманних учням, він виокремлював брехню, шахрайство, лихослів'я, захоплення порнографією [11: 133-135].

Як свідчить аналіз літературних джерел, причиною аморальної і протиправної поведінки учнів також була недосконалість діяльності класних наставників і їх помічників у справі формування дисциплінованої і моральної поведінки учнів, оскільки їм були притаманні такі риси, як "гнів, дратівливість, поспіх, упередженість, недоцільна суворість, невибачна поблажливість", що негативно впливали на моральне становлення учнів.

Окрім зазначених вище вад у поведінці учнів, які формувалися у процесі неналежного морально-правового виховання у школах досліджуваного періоду, Г. Роков виділяв егоїзм, заздрощі, недовіру до людей, а також схильність до "заборонених розваг". На думку науковця, їхня наявність обумовлювалася відсутністю моральних переконань, присутністю постійних "образ, утисків, невдач і розчарувань" [9: 10-11].

Висновки. Результати наукового пошуку дозволяють зробити висновок про те, що задекларовані правові і моральні норми та прагнення прогресивних педагогічних діячів досліджуваного періоду до їх реалізації за допомогою регламентації шкільного порядку не тільки не давало позитивного результату, а й призводило до спотворення всієї системи виховання учнів, їхньої деморалізації. Свої зауваження з цього приводу висловлювало й Міністерство народної освіти [12: 143], зазначаючи, що недбалість, неохайність учнів, які

виявляються у зовнішньому вигляді, необережному поводженні із шкільним приладдям, нерегулярному відвідуванні уроків, постійних спізненнях, непристойній поведінці, нівелюванні дисциплінарними правилами, пов'язані із недостатньою моральністю учнів та діями усього педагогічного складу навчального закладу, включаючи директора, вихователів, наглядачів та їхніх помічників.

Отже, незважаючи на прогресивні ідеї передових педагогічних діячів у другій половині XIX – на початку XX століття щодо правового виховання учнів, визначені ними умови здійснення ефективного морально-правового, дисциплінарного і громадянського виховання не досягали своєї мети у практичній діяльності шкіл. Спостерігалось небажання школи брати на себе відповідальність за виховання учнів, які з різних причин порушували поведінку у школі, показуючи негативний приклад іншим вихованцям.

Водночас зауважимо, що у даному напрямі були й важливі зрушення, зокрема введення у роботу навчальних закладів єдиних правил про провини і покарання учнів, що привнесло у виховний процес закладів шкільної освіти другої половини XIX – на початку XX століття почуття законності. Наголосимо, що саме у досліджуваний період відбувся активний пошук ефективних засобів впливу на формування правової свідомості особистості, здійснено регламентацію правил поведінки у навчальному закладі, встановлено взаємозв'язок понять "дисципліна", "культура поведінки", "громадянське, моральне виховання" із правовою культурою особистості, що надало поштовх до подальшого розвитку та становлення теорії правового виховання учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Пирогов Н. И. Основные начала правил о проступках и наказаниях учеников гимназий Киевского учебного округа / Н. И. Пирогов // Сочинения. – К. : Пироговское товарищество, 1910. – С. 109–122.
2. Алферов А. Н. И. Пирогов, как педагог-администратор / А. Алферов // Вестник воспитания. – 1897. – № 8. – С. 43–63
3. Тодосієнко С. М. І. Пирогов / С. Тодосієнко // Світло. – 1910. – Кн. 3 (листопад). – С. 10–17.
4. О. М. О наказаниях в школах вообще и об исключении учеников в частности / О. М. // Вѣстникъ воспитанія. – 1894. – № 2. – С. 62–87.
5. Пирогов Н. И. Нужно ли сечь дѣтей и сѣчь в присутствіи другихъ дѣтей? / Николай Иванович Пирогов. – Одесса, 1858. – 7 с.
6. Лебединцев К. Ф. Какъ поддержать дисциплину в нашей средней школѣ / К. Ф. Лебединцев // Педагогическая мысль. – 1904. – Вып. 1. – С. 56–86.
7. Горбов Н. О внѣшнихъ приемахъ воспитанія в народной школѣ / Н. Горбов. – Москва, 1904. – 51 с.
8. Стоюнинъ В. Я. Педагогическія сочиненія / В. Я. Стоюнинъ. – Спб. : Типографія М. М. Стасюлевича, 1903 – 527 с.
9. Роковъ Г. О выработкѣ идеала в нравственномъ воспитаніи / Г. Роковъ // Вѣстникъ воспитания. – 1896. – № 3. – С. 1–29.
10. Чепіга Я. Моральне вношіння в справі виховання / Я. Чепіга // Світло. – 1910. – Кн. 2 (октябрь). – С. 20–33.
11. Чеховъ Н. Къ вопросу о нравственности в гимназіяхъ / Н. Чеховъ // Вѣстникъ воспитанія. – 1894. – № 1. – С. 131–141.
12. Циркулярноѣ предложеніе г. Попечителя Округа начальникамъ учебныхъ заведеній // Циркуляръ по управленію Киевскимъ учебнымъ округомъ. – 1869. – № 5 (май). – С. 134–143.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Pirogov N. I. Osnovnye nachala pravil o prostupkakh i nakazaniyakh uchenikov gimnaziya Kievskogo uchebnogo okruga [Basics of Rules on Pupils' Offences and Punishments in the Gymnasiums of Kiev Educational District] / N. I. Pirogov // Sochineniya [Works]. – K. : Pirogovskoe tovarishchestvo, 1910. – S. 109–122.
2. Alferov A. N. I. Pirogov, kak pedagog-administrator [N. I. Pirogov as a Teacher-Administrator] / A. Alferov // Vestnik vospitaniya [Educational Journal]. – 1897. – № 8. – S. 43–63.
3. Todosenko S. M. I. Pyrogov [M. I. Pyrogov] / S. Todosenko // Svitlo [Light]. – 1910. – Kn. 3 (lystopad). – S. 10–17.
4. O. M. O nakazaniyakh v shkolakh vobshche i ob iskluchenii uchenikov v chastnosti [On Punishments at Schools in General and on Pupils' Expulsion in Particular] / O. M. // Vestnik vospitaniya [Educational Journal]. – 1894. – № 2. – S. 62–87.
5. Pirogov N. I. Nuzhno li sech' detey i sech' v prisutstvii drugih detey? [Should We Switch Children or Swish in the Presence of Other Children?] / Nikolay Ivanovich Pirogov. – Odessa, 1858. – 7 s.
6. Lebedintsev K. F. Kak podderzhat' distsyplinu v nashey sredney shkole [How to Support the Discipline in our Junior School] / K. F. Lebedintsev // Pedagogicheskaya mysl' [Pedagogical Thought]. – 56–86.
7. Gorbov N. O vneshnikh priomakh vospitaniya v narodnoy shkole [On the Outer Educational Methods at Folk School] / N. Gorbov. – Moskva, 1904. – 51 s.
8. Stoyunin V. Ya. Pedagogicheskie sochineniya [Pedagogical Works] / V. Ya. Stoyunin. – SPb. : Tipografiya M. M. Stasyulevicha, 1903 – 527 s.
9. Rokov G. O vyrabotke ideala v нравstvennom vospitanii [On the Ideal Elaboration in the Moral Upbringing] / G. Rokov // Vestnyk vospitaniya [Educational Journal]. – 1896. – № 3. – S. 1–29.
10. Chepiga Ya. Moral'ne vnushinnya v spravi vykhovannya [Moral Indoctrination in the Case of Upbringing] / Ya. Chepiha // Svitlo [Light]. – 1910. – Kn. 2 (oktyabr'). – S. 20–33.
11. Chekhov N. K voprosu o нравstvennosti v gimnaziakh [On the Issue of Morality in the Gymnasiums] / N. Chekhov // Vestnyk vospitaniya [Educational Journal]. – 1894. – № 1. – S. 131–141.

12. Tsykulyarnoe predlozhenie g. Popchitelya Okrug nachal'nikam uchebnykh zavedeniy [Circular Proposal by Mr. Guardian of the District to the Chiefs of Educational Establishments] // Tsykulyar po upravleniyu Kievskim uchebnym okrugom [Circular on the Kiev Educational District Management]. – 1869. – № 5 (may). – S. 134–143.

Матеріал надійшов до редакції 03.10. 2014 р.

Самарина С.И. Суть правового воспитания учащихся во второй половине XIX – в начале XX века в Украине.

В статье рассматриваются особенности правового воспитания учеников во второй половине XIX – в начале XX века в Украине, его суть и содержание. Проанализированы идеи Н. Пирогова относительно формирования правового сознания учащихся на основе нравственного и гражданского воспитания.

Определены условия и методы воздействия на правовое поведение учеников, распространенные в школьной практике указанного периода.

Ключевые слова: правовое воспитание, правовое сознание, гражданское, нравственное воспитание.

Samarina S. I. The Essence of the Pupils' Legal Education in the Late XIX – Early XX Century in Ukraine.

The article is about peculiarities, nature and content of the pupils' legal education in the late XIX – early XX century in Ukraine. N. Pirogov's ideas on the students' legal consciousness formation on the basis of the moral and civic education are analyzed. The conditions and methods of the impact on the students' legal behavior, widespread in the school practice of the mentioned period, are determined. Results of the scientific research allow concluding that the realization of declared legal and moral norms and aspirations of progressive figures of the researched period via the school order regulation didn't give the positive results and caused the deformation of the whole pupils' education system, their demoralization. The Ministry of Folk Education stated that the pupils' negligence, drowsiness, revealing in the appearance, neglect behavior with the school equipment, non-regular attendance of lessons, constant time lag, undue behavior, neglecting disciplinary rules, are connected with insufficient pupils' morality and actions of all pedagogical staff of the educational establishment, including a principal, tutors, supervisors and their assistants.

Key words: legal education, legal consciousness, civil, moral education.